

2-nji tema: **Türkmen Türkçesinde İmla Kuralları** (Türkmen dilinde dürs ýazuw düzgünleri)

Dersiň maksady:

✓ talyplara türkmen diliniň fonetik, morfologik we grammatik gurluş aýratynlyklaryny öwretmek;

✓ talyplara türkmen diliniň sözlük hazynasyny we semantik aýratynlyklary öwretmek;

✓ talyplara türkmen dilinde dürli temelar boýunça öz pikirlerini yzygiderli, logiki taýdan dogry beýan etmekligi öwretmek,

✓ talyplara türkmen diliniň dürs ýazuw düzgünlerini öwretmek;

✓ olara orfografik taýdan ýalňyşsyz beýan etmegiň tärlerini öwretmek;

✓ talyplaryň türkmen dilinde sözleýiş medeniýetini we ýazuw endiklerini hem-de başarnyklaryny ösdürmek;

✓ dersde türkmen dilini we edebiýatyny oňat öwretmek üçin talyplaryň özara işjeňligini ýola goýmak;

✓ türkmen dili we edebiýat sapaklarynda tehniki serişdelerden peýdalanmak;

✓ türkmen dili we edebiýaty dersleriniň üsti bilen talyplarda watansöýüjiligi, zähmetsöýerligi, agzybirliги, ahlaklylygy, ynsaplylygy, türkmen milli we dünýä gymmatlyklaryna buýsanç, gözellige söýgi duýgularyny terbiýelemek.

Dersiň wezipeleri:

- talyplaryň türkmen diliniň fonetik, morfologik we grammatik başarnyklaryny ösdürmek;
- talyplaryň sözleýiş dilini kämilleşdirmek;
- talyplaryň ýazuw we hatdatlyk endiklerini ösdürmek,
- talyplaryň sözlük üstünde özbaşdak işlerini kämilleşdirmek
- talyplaryň okama we düşünme ukyplaryny ösdürmek;
- talyplaryň gürrüň berme we ýazyp beýanetme endiklerini kämilleşdirmek;
- söz öwrenme endiklerini artdyrmak;
- terjime etme ukyplaryny ösdürmek...

Dersiň görnüşi:

- dilden düşündirme;
- ýazuwdan beýanetme;
- sorag-jogap arkaly berkitme;
- shemaly we tablisaly düşündirme;
- tehniki serişdeler arkaly düşündirme;
- ýumşuň kömegi bilen geçileni gaýtalama...
- öý işi tabşyрма...

Dersiň ýörelgeleri:

- ✚ türkmen filologiýasy baradaky bilimiň mazmuny bilen onuň beýan edilişinin bitewiligini gazanmak,
- ✚ türkmen diliniň beýleki dersler we durmuş bilen baglanyşygyny üpjün etmek;

✚ edeplilik, dogry sözlülük, ynsanperwerlik, yzygiderlilik, sylag-hormat we ýaş aýratynlyklara dogry gelmek.

✚ ders we durmuş, teoriýa we praktika gatnaşygy esasynda olaryň özara baglanyşygyny üpjün etmek...

Dersiň usullary:

- ❖ talyplaryň özbaşdak işleri we ýumuşlary barlag etmek;
- ❖ **ACTIV Studio** we **Power Point** maksatnamalaryndan peýdalanmak,
- ❖ türkmen filologiýasy boýunça öwredilýän temanyň prezentasiýasyny geçirmek,
- ❖ diliň grammatik kategoriýalary bilen baglanyşykly kynçylyklarda „**akyly sagady**“, “**akyly kompas**” “**akyly şejeräni**“ kömege çagyrmak,
- ❖ talyplaryň arasynda özara pikirlenme minutlaryny geçirmek;
- ❖ talyplaryň logiki yzygiderliligine, subut edijiligine ünsi güýçlendirmek;
- ❖ Dersde düşnükçiligi we aýdyňlygy üpjün etmek...

Dersiň görkezme esbaplary:

- okuw kitaplary,
- gepleşik gollanmalary,
- ýazdyrylan ylmy çeşmeler,
- usuly gollanmalar,
- ses ýazgylary,
- deňişli suratlar,
- tablisalar, çyzgylar,
- sözlükler,
- metbugat maglumatlary.

16. Soňy zarply dymyk k, t seslerine gutarýan bir bogunly uzyn çekimlili we köp bogunly sözlere ý, r harplary bilen başlanýan goşulmalar goşulanda, ol sözleriň soňundaky dymyk seslerini açyk g, d seslerine öwrüp ýazmaly.

M e s e l e m: ýat–ýadrak, it–idýär, işlet–işledýär, okat–okadýar, howluk–howlugýar, gijik–gijigýär, belet–beledräk ýazmaly.

17. Soňy k, p, t, ç seslerine gutarýan sözler çekimli ses bilen başlanýan sözler bilen goşulyp ýazylanda-da, soňky dymyk seslerini degişli açyk seslere öwrüp ýazmaly.

M e s e l e m: basypalyjy däl, basybalyjy; Akoraz däl, Agoraz; Meretaly däl, Meredaly; agaçet däl, agajet; nalaçedeýin däl, nalajedeýin we ş.m.

18. Soňy k sesine gutarýan atlara familiýa ýasaýjy -ow, -owa, -owna, -owiç goşulmaları goşulanda, k sesi g sesine öwrülmän ýazylýar.

M e s e l e m: Sadyk–Sadykow–Sadykowna, Kömek–Kömekow–Kömekowiç we ş.m.

19. Türkmen diliniň sözlük düzümine rus diliniň üsti bilen geçen, soňy “p, t, ç” seslerine gutaran sözleriň yzyna çekimli ses bilen başlanýan goşulma goşulanda, olar açyk sese öwrülmän ýazylmaly.

M e s e l e m: institut–instituty, teleskop–teleskopyň, Aleksandr Petrowiç– Aleksandr Petrowiçe we ş.m.

B e l l i k: peç, wraç ýaly sözler bu kadadan çykýar: peç-pejiň, wraç-wrajyň.

2) Soňy k sesi bilen gutarýan halkara sözleriniň yzyna çekimli ses bilen başlanýan goşulmalar goşulanda, söz soňundaky dymyk k sesi, köplenç, açyga öwrülýär.

M e s e l e m: tehnik–tehnigi, akademik–akademigi, tok–togy we ş.m.

20. Bir bogunly çekimlisi gysga aýdylyan sözleriň soňuna çekimli sese we r, ý seslerine başlanýan goşulmalar goşulanda, olaryň soňundaky dymyk çekimsizler açyga öwrülmän ýazylmaly.

M e s e l e m: ek–eker, ekýär; aç–açar, açýar; at–atar, atýar; tap–tapar, tapýar; çet–çeträk we ş.m.

B e l l i k: et, git, aýt, gaýt, gурp, zarp, ýenç, sanç, harç, pent, bent, gant, yşk, köşk ýaly az-owlak sözler bu kadadan çykýar.

21. Kä dodaklandyrylyp, käte dodaklandyrylman, iki hili geplenýän sözleriň dodaklandyrylyp ulanylýan görnüşi ýazylmaly.

M e s e l e m: hinji däl, hünji; mykdar däl, mukdar; Misir däl, Müsür; minmek däl, münmek we ş.m.

B e l l i k: 1) Mydam, ýilik, Hindistan ýaly sözler dodaklandyrylman ýazylýarlar.

2) Çirtmek, çürtmek, bitin, бүтин ýaly sözleriň her biri aýry-aýry many aňlatmagyna görä, olaryň iki hili görnüşi hem ulanylmalydyr.

M e s e l e m: Бүтин sözi hemme, ähli sözüniň manysynda ulanylyp, bitin sözi abat manysynda ulanylýar.

22. Söz ortasynda ýanaşyk gelýän lň-ňl, lg-gl, pr-rp sesleriniň çalşyrylyp ulanylyşy duş gelýär. Ýazuwda bularyň ilki görnüşi alynýar.

M e s e l e m: ýaňlyş däl, ýalňyş; yglamak däl, ylgamak, torpak däl, toprak.

23. Sözüň başynda kä açyk, kä dymyk aýdylýan çekimsiz sesleriň ýazuwda açyk görnüşini almaly.

M e s e l e m: tykыз däl, dykыз; tört däl, dört; kep däl, gep we ş.m.

B e l l i k: Tänmek, dänmek, tikmek, dikmek, kyrk, gyrk, pozmak, bozmak ýaly sözleriň her biriniň aýry many aňladýandygyna görä, olaryň iki hili görnüşi-de ýazylýar.

M e s e l e m: kyrk sözi belli mukdary (kyrk adam), gyrk sözi gyрkmak işligini (gaýçy bilen bir zady kesmegi) aňladýar.

24. Käbir düýp sözlerde çalşyrylyp ulanylýan g, w sesleriniň ýazuwda soňkusyny almaly.

M e s e l e m: ýügürmek däl, ýüwürmek; dügme däl, düwme; ögürmek däl, öwürmek; dügün däl düwün we ş.m.

B e l l i k: Ugur, ýugur, jögi ýaly sözler bu kada girmeýärler.

25. Kä inçe, kä ýogyn çekimliler bilen iki hili aýdylýan sözleriň düzüminde inçe çekimlili görnüşi ýazylýar.

M e s e l e m: adym däl, ädim; tyz däl, tiz; sym däl, sim; alam däl, älem we ş.m.

B e l l i k: Watan, dyz, janawar, ys, yz sözleri bu kada girmeýär.

26. Soňy ç sesine gutarýan sözlere d, j, l, s, ç sesleri bilen başlanýan goşulmalar goşulanda, ç sesi ş sesine öwrülip geplense-de, ýazuwda öwürmän ýazmaly.

M e s e l e m: aşdy däl, açdy; geşjek däl, geçjek; uşjak däl, uçjak; saşly däl saçly; güýşli däl, güýçli; işsem däl, içsem; agaşçy däl, agaççy.

27. Ýazuwda hem sözüniň goşulma öwrülip ulanylyşyna-da ýol berilýär.

M e s e l e m: Sen hem oka. Senem oka. Men hem alayyn. Menem alayyn.

Soňky çekimlisi iki hili aýdylýan düýp işlikleriň giň çekimli bilen aýdylýan görnüşi ýazylýar.

M e s e l e m: dagymak däl, dagamak; dokymak däl, dokamak; gatymak däl, gatamak.

III. Goşma sözleriň ýazuw düzgüni

1. Goşma has atlaryň hemmesi bile ýazylýar.

M e s e l e m: Amangül, Geldimyrat, Annaoraz, Körmolla, Amyderýa, Köpetdag, Syrderýa we ş.m.

B e l l i k: 1) Eger-de bile ulanylýan has atlaryň zyndan üçünji ýöňkemäniň goşulmasy getirilýän bolsa, onda olary aýry ýazmaly.

M e s e l e m: Murgap derýasy, Garagum derýasy, Märkow dagy.

2) Goşulyp ýazylýan has atlaryň ortasynda ýanaşyk gelýän iki çekimliniň gepleşikde biri düşürilip geplense-de, ýazuwda olaryň ikisini hem ýazmaly.

M e s e l e m: Annoraz däl, Annaoraz; Almata däl, Almaata; Könürgenç däl, Köneürgenç.

2. Basym taýyndan birleşen, fonetik özgerişe sezewar bolan we täze many anladýan goşma sözleri bile ýazmaly.

M e s e l e m: ýekegapan, toklutaý, ikatýok, gözdaňdy, atagzy, günebakar, bedenterbiýe, gözbagçy, unaş, aýakgap, porsuderman, içigara, agzala, basybalyjy, başýyllyk, myhmansöýer, birentek, birneme, birsyhly, gözýetim, saryýagyz, halkara.

B e l l i k: Goşma sözleriň galdyrylyp geplenýän çekimli seslerini düşürüp ýazmaly.

M e s e l e m: ikyatýok däl, ikatýok; gelineje däl, gelneje; altyatar däl, altatar we ş.m.

3. “Durubermek, guýubermek, görübermek, alybermek, gidibermek, görübilmek, okabilmek” ýaly goşma işlikler bile ýazylmaly.

4. Goşma sözlerde kádi, don, ýol, darak, torba ýaly sözleriň öňünden ony anyklap gelýän sözler aýry ýazylýar.

M e s e l e m: demir ýol, otly ýol, araba ýol; suw kádi, palaw kádi; ýüpek don, gyrmyzy don; ýüň darak, dokma darak, baş darak; duz torba, at torba we ş.m.

5. Goşma sanlar aýry ýazylmaly.

M e s e l e m: on bir, on bäş, on dokuz, iki ýüz ýigrimi bäş.

6. Aýry ýazylýan sanlardan düzülýän goşma sözler aýry ýazylmaly.

M e s e l e m: ýigrimi bäş manatlyk, on üçler.

7. Sypatlaryň öňünden gelip, artyklyk derejesini ýasaýan m, p, s seslerine gutaran bölekler bilen sypatlaryň aralaryna defis goýlup ýazylýar.

M e s e l e m: göm–gök, gas–gaty, dos–dogry, ap–ak, çym–gyzyl, gap–gara we ş.m.

8. Tirkeş sözleri defis bilen ýazylmaly.

M e s e l e m: köne–söne, oylan–uřak, gara–gura, aňry–bäri, düzüm–düzüm.

Iru–giç, azu–köp, gyzu–juwan, keýpi–sapa, ahy–zar ýaly tirkeř sözlerde baglaýjy goşulmalar u, y, i sözüň ilkisine goşulyp, onuň zyzndan defis goýlup ýazylýar.

9. Iki gezek gaýtalanyp gelyän sözüň aralygyndan -a/-e/, -ba/-be/, -da/-de/, -ma/-me,-hä ýaly goşulmalar sözüň ilkisine goşulyp, onuň zyzndan defis goýlup ýazylmaly.

M e s e l e m: basa–bas, göçe–göç, ýylba–ýyl, günbe–gün, obama–oba, öýme– öý, githä–git, alha–al, sürhä–sür, tizden–tiz we ř.m.

10. Jan, aga, eje, baý, beg, han ýaly sözler has adyň bölegi bolup gelmedik ýagdaýynda, özünden öň gelyän söze goşulman ýazmaly.

M e s e l e m: Berdi aga, Myrat jan, Bibi eje we ř.m.

Rus dilinden türkmen diliniň sözlük düzümine giren sözleriň ýazuw düzgünleri

1. Düýp sözler rus dilinde ýazylyşy ýaly ýazylmaly.

M e s e l e m: žurnal, bilet, deputat, kooperatiw, sosializm, kombayn, fewral.

B e l l i k: 1) Ařakdaky ýaly sözler bu kadadan çykýar.

M e s e l e m: çäýnek, äpiřge, penjek, fabrik, çemedan, kemptut, köpük, mařyn, gazet, sekunt, tans, minut, bedre, kürüşge, mampasa, turba (bular ýaly sözler orfografik sözlükde doly berilýär).

B e l l i k: 2) Rus diliniň üsti bilen giren gořma sözler rus dilinde ulanylyşy ýaly ýazylýar.

M e s e l e m: awtoinspeksiýa, radiostansiýa, elektroenergiýa we ř. m.

2. Rus diliniň üsti bilen türkmen diline geçen sözlerde duř gelyän дж türkmen dilindäki j harpy bilen berilmeli.

M e s e l e m: býujet, kottej, jut, kollej, jins we ř.m.

3. Iki sany meňzeş çekimsiz ses bilen gutarýan sözleriň soňundaky çekimsizleriň biri düşürilip ýazylýar.

M e s e l e m: metall däl, metal; kilogramm däl, kilogram; progress däl, progres; Donbass däl, Donbas we ş.m.

B e l l i k: Has atlar bu kadadan çykýar. M e s e l e m: Tomas Mann, akademik Marr, ýazyjy Kirill we ş.m.

4. Rus dilindäki sypatlar türkmen diline geçirilende, olaryň sypatlyk goşulmalary -ный, -ная, -ное öz öňündäki ýumşaklyk belgisi bilen bile taşlanýar.

M e s e l e m: оригинальная работа – original iş, актуальный вопрос -aktual mesele, относительное прилагательное – otnositel sypat we ş.m.

5. Rus dilindäki otnositel sypat ýasaýjy -ческий, -чный ýaly goşulmalar taşlanyp, türkmen dilinde -k harpynyň getirilmegi bilen otnositel sypat ýasalýar.

M e s e l e m: коммунистический-коммунистик; педагогический-педагогик; античный-антик.

Eger-de şeýle sözler hünär bilen baglanyşykly at bolup gelseler, onda k sesiniň soňundan i sesi hem getirilýär.

M e s e l e m: математи́ческий–математик (at) –математика (sypat); хими́ческий–химик (at) –химика (sypat) we ş.m.

B e l l i k: Käbir ýagdaýlarda -ский goşulmasynyň ýerine -ик goşulmasynyň getirilmegi bilen otnositel sypat ýasalýar.

M e s e l e m: философский-философск, марксистский-марксистик, пропагандистский-пропагандистик.

a) Rus dilinde “-ческий, -ский” (-ая/-ое) we “-ион” goşulmalary bilen ýasalan sypatlaryň şol goşulmalary taşlanyp, düýp söz görnüşinde atlaryň öňünden getirilişine we otnositel sypat hyzmatynda ulanylyşyna ýazuwda ýol berilýär.

М е с е л е м: ботанический сад – botanika bagy, физический кабинет – fizika otagy, химическая лаборатория – himiýa barlaghanasy, авиационная школа – awiasiýa mekdebi, конституционный вопрос – konstitusiýa meselesi, операционный кабинет – operasiýa otagy, инновационная технология innowasiýa tehnologiýasy.

b) Rus dilinde düýp sözleriň soňuna “-ческий (-ая/-ое)” goşulyp ýasalan otnositel sypatlaryň türkmen dilinde “-ik” goşulmasy bilen aňladylyşy bar.

М е с е л е м: автоматический - awtomatik, астрономический - astronomik, демократический - demokratik, педагогический - pedagogik we ş.m.

ç) Rus dilinde soňy “-лог”, “-ист”, “-граф” goşulmalary bilen ýasalan atlara “-ческий (-ая/-ое)” goşulyp ýasalan sypatlaryň türkmen dilinde “-ik” goşulmasy bilen aňladylyşy bar.

М е с е л е м: археологический – arheolog (at), arheologik (syp.); геологический – geolog (at), geologik (syp.); технологический – tehnolog (at), tehnologik (syp.); географический – geograf (at), geografik (syp.); картографический – kartograf (at), kartografik (syp.); артистический – artist (at), artistik (syp.); грамматический – grammatik (at), grammatik (syp.); материалистический – materialist (at), materialistik (syp.) we ş.m.

d) Asyl ýa düýp sözüň yzyna “-ский (-ая/-ое)” affiksi goşulyp ýasalan otnositel sypatlaryň türkmen dilinde goşulmasyz, düýp söz görnüşinde ulanylyşy bar. Türkmen dilinde iki at söz ýanaşyk gelende, onuň birinjisi yzky sözi aýuklap, otnositel sypat aňladýar. М е с е л е м: городская жизнь – şäher durmuşy, Ашхабадский театр – Aşgabat teatry, туркменский ковер – türkmen halysy, узбекский народ – özbek halky we ş.m.

6. Baku, Tartu ýaly sözlere goşulma goşulanda, düýp söz bilen goşulmanyň arasynda w harpy ýazylýar.

М е с е л е м: Baku, Bakuwyň, Bakuwa, Bakuwy, Bakuwda, Bakuwdan, bakuwly.

7. Закавказье, Приморье, Запорожье ýaly sözlere goşulma goşulanda, olardaky ýumşaklyk belgisi ь düşürilýär. Ol sözleriň soňundaky e harpy ýe kimin ýazylýar we bu hili sözler “prawleniýe” sözüniň üýtgeýşi ýaly üýgedilýär.

M e s e l e m : Primoryä, Primoryäniň, Primoryäni, Primoryede, Primoryeden we ş.m.

8. Soňy “-sk” bilen gutarýan sözleriň yzyna inçe çekimlili goşulma goşulýar we sazlaşyk üçin düýp söz bilen goşulmanyň arasynda i sesi ýazylýar.

M e s e l e m: Nowosibirsk, Nowosibirskiniň, Nowosibirskä, Nowosibirskini, Nowosibirskide, Nowosibirskiden we ş.m.

9. Abbreweaturalar aralaryna nokat goýulman, baş harplar bilen ýazylýar.

M e s e l e m: SSSR, TSSR, MK, MTS, ABŞ we ş.m.

Şu hili sözlere goşulma goşulanda, gysgaldylan sözüň düzüminde çekimli ses bolsa, çekimlä, eger çekimli ses bolmasa, soňky çekimsiziň adynyň aýdylyşyna eýermeli.

M e s e l e m: TASS-yň, SSSR-iň, MTS-den, MK-da ABŞ-yň, SDA-nyň.

Salgylanylan çeşme: [Türkmen diliniň orfografik sözlügi. –A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy. 2016:16-27]